

Հորիզոն Գրական

ԱՊՐԻԼ 2021

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷԶԵՐԸ ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՄՕՏ

ՈՒՌԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Քայլեց աքսորի զարհուրելի ճանապարհներով, ապրեց ամենասարսափելի կենտրոնացման ճամբարներից՝ Մէսքէնէ-ում, տեսաւ ու զգաց մահը ամենուրեք, երկարատեւ հոգեվարք ապրող, հրաշքի յոյսով՝ համատարած հիւանդութիւնների, սովի ու ծարաւի մթնոլորտում անմարդկային ստորացումների գնով զագրելի կեանքին կառնած, մարդկային խիսակների: Բախտաւոր էր Արամ Անտոնեանը⁽¹⁾, ողջ մնաց, չորս անգամ անյաջող փախուստից յետոյ, Դեր Զորի անապատից էլ անցնելով վերջապէս Հալէպ հասաւ: Երկուսուկէս տարի, թաքնուած մնաց դահիճներից ու հագիւ պատերազմի աւարտից յետոյ փորձեց իր բնականոն գրական կեանքին վերադառնալ, թղթին յանձնել ապրածը, տեսածն ու լսածը: Եւ այնքան շատ էին դրանք, որ կարող էին հատորներ լցնել. «Շատ անգամ կը խորհէի, որ իւրաքանչիւրին [վերապրողին] համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի քան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետերին տանելով աւելի քան մէկ միլիոն հատորներու կորուստ մը...»⁽²⁾ Իսկ այս անձնական վկայութիւնների կողքին կային նաեւ փաստաթղթեր, պաշտօնական հեռագրեր, հրամանագրեր եւ նամակներ, որ ստացել էր Հալէպի դաղթականաց տեսչութեան մէջ երկար տարիներ պաշտօնավարած Նայիմ Բէյից՝ առանց դրամական ակնկալիքի, ըստ իրեն՝ չցանկանալով ոճրագործների շարքին դասուել: Նայիմ Բէյը Հալէպ էր ուղարկուել կազմակերպելու Դեր-Զորի եւ Ռասա-ուլ-այնի կոտորածները ու «դատարկելու» կենտրոնացման ճամբարները՝ նոր հասնողներին տեղ բացելու համար: Նա իր ձեռքով արձանագրել էր մանրամասնութիւնները, գրի էր առել իր յիշողութիւնները եւ տուել իր կարծիքը Երիտթուրքերի քաղաքականութեան մասին:

«Մեծ ոճիրը» հատորը հաւաքածուն էր այդ փաստաթղթերի ու խոստովանութիւնների, որոնք ամենայն ճշգրտութեամբ ու հոգածութեամբ թարգմանել էր Անտոնեանը, երբեմն վերլուծել, կամ՝ նոյն դէպքին համապատասխանող իր վկայութիւններից մէջըներում կատարել: Ծիգը գերմարդկային էր: Դիւրին չէր նորից ապրել այն դժուրը որից անցել էր ինքը, «որուն զարհուրանքը անոնք միայն պիտի գիտնան, որ այդ դժուրը ապրեցան եւ որոնք երբեք չպիտի կրնան նկարագրել զայն, որովհետեւ մարդկային բարբառը անկարող է ատոր»:⁽³⁾ Բայց պէտք էր արձանագրել: Պէտք էր ամրագրել իրականութիւնը՝ Երիտթուրք կառավարութեան նպատակադրած բնաջնջումը Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան: 1921-ին լոյս տեսած հատորով անհրեքելի ճշմարտութիւնը աշխարհին մատուցելով հանդերձ, Անտոնեանը չէր ենթադրում անգամ, որ թուրք մի օր կ'ուրանայ իր գործած ոճիրը, ինչպէս չէր ենթադրում Յակոբ Օշականը երբ «Մեծ Ոճիրը» գրախօսելիս գրում էր, «Զեմ գիտեր ի՞նչ էր իր մտադրութիւնը այդ կցկուտը հեռագիրները այդքան խոշոր արժեւորելու, երբ իբր հայ, իր խորագոյն գիտակցութեան մէջ առաւել քան ապահով էր տրամային իրական հեղինակներէն, ինչպէս ասոր հետապնդած արդիւնքէն: Ատիկա բնաջնջումն էր իր ժողովրդին»:⁽⁴⁾ Իրապէս անկա-

րելի էր ենթադրել, որ այդ տարիներին աշխարհի համար բացառապէս իրողութիւնը պիտի ուրանար ոճրագործը, նոյնիսկ կասկածի տակ դէնէր Նայիմ Բէյի հայթայթած փաստաթղթերը:⁽⁵⁾

Անտոնեանը իրագործել էր անկարելին՝ փաստագրութիւնը միաձուլելով զգայացունց տեսարանների նկարագրութիւններին:

«Աղջիկ մը հիւանդ պառկած էր, մէկ քանի օրուան անօրութեամբ: Մայրը գլխուն վերելք կը հսկէր: Մօտէն՝ եփող միսի հոտ կու գար: Տղու դիակ մը կ'փեկն անշուշտ: Աղջիկը կ'ըսէ մօրը:

— Մայր, գնա կտոր մը ուզէ, ալ չեմ դիմանար...

Մայրը կ'երթայ, բայց քիչ ետքը ձեռնուցայն կը վերադառնայ:

— Չտուի՞ն, կ'ըսէ աղջիկը. մա՛յր, եթէ մեռնիմ, դուն ալ իմ միսէս չտա անոնց, միմակդ կեր...»⁽⁶⁾

Սա մի անպաճոյճ ու անսեթեւեթ արձանագրութիւն է մի սահմուկեցուցիչ, նողկալի տեսարանի որի գործող անձինք մարդկային յատկութիւնները կորցրած, դիւահար կերպարներ էին, անապատ քշուած վերջամասցներ՝ թուրք դահիճների հնարագործ մաքրագործումին ենթարկուած: Գազանաբարոյ ոճրագործը յաջողել էր իր զոհի միջից քամել հանել մարդկայնութեան վերջին նշոյլը:

Անտոնեանի նկարագրութիւնների մէջ կայ անմիջականութիւն, տարերային ուժ. եւ դա միայն որովհետեւ ինքը վերապրողն էր այդ սարսափների: Ինչպէս Lawrence L. Lang-ն է դատում, «հեղինակը ինքը վերապրող լինելով, գործում է մի իրականութեան հետ, որը ոչ թէ պատկերացնում այլ վերապատկերացնում է ինքը: Արդիւնքը մի անհանգստացնող շաղկապում է յիշողութեան եւ ստեղծագործութեան, պատմութեան եւ արուեստի»:⁽⁷⁾ Բայց այդ իրողութիւնը նաեւ ունի իր տարաբնոյթ ազդեցութիւնը: Արդեօք վերապրողի ճշող ու խելաթափող զգացական զեղումներն ու անկարողութեան ցաւազին խոստովանութիւնները չէի՞ն պատճառը, որ Անտոնեանը իր հաւաքած վկայութիւնների ու իր իսկ յուշերի հսկայ շտեմարանից չկարողացաւ լիարժէք օգտուել: Եւ դեռ որքան շատ էին նկարագրելու համար երկաթէ զգայարան պահանջող վկայութիւնները: Իր անձնական տառապալից ապրումները չմարող յուշ դարձան ու գրառումը դարձրին կրկնակի տաժանք: Տուածը վեց դրուագ էր, գեղարուեստական պատումներ՝ «Այն սեւ օրերուն» հատորի մէջ պարփակուած:

Եւ այդ վեց պատկերների մէջ մահն է տիրականը, որ ճամբարի դժբախտ «բնակիչներին» իր վայրագ ճիրանների մէջ առած հարուածում էր անողոք: Երկու մայրեր եփրատի ափին ծուարած հեծեծում են անօգնական: Զաւակները չկան: Լուրի են սպասում: Ո՞ր մէկի գաւակն է գետում խեղդուածը, որի ուռած մարմինը փորձում են դուրս քաշել գետի ուժգնացող հոսանքից: «Որո՞նք պիտի վիճակուէր հրնուանք... Որո՞նք գլխուն պիտի իջնէր վշտին զարհուրամբ...»:⁽⁸⁾ Վերջապէս... Լուսիկը խելակորոյս ճիչ արձակելով փարուում է դիակին: Իրն է. երկրորդ եւ վերջին գաւակը՝ զոհ եփրատի կատաղի ալիքներին: Ողբերգութիւնը իր գաղաթնակէտին է հասնում: Լուսիկի ողբը քայքայուած, խեղուած մայրութեան

ողըն է խելագարութեան հասնող: Ու Լուսիկը մերթ փաղաք-շում, գուրգուրանքի խօսքեր է հեղեղում, «Զաւալս... անուշիկ Միհրանիկս... մէկ հատիկս...», մերթ հոգեցունց աղաղակում է ու անիծում չգիտես ում: Տաք համբոյրներով ողողում է տղայի անշունչ մարմինը, կարծես փորձում է կենդանութեան մի աղոտ նշոյլ գտնել անշարժ դիակի մէջ: «Ու միջոցով կը խոնարհէր գայն համբուրելու համար, ծիծերը փոք փոք կը ծալլուէին գաւկիմ ուռած փորին վրայ, եւ ասանկ կը կարծուէր որ փորը պատուեր էր, եւ աղիքները անկէ դուրս պառկալով՝ պժգալի գալարումներով պլորուեր ու բրգացեր էին անոր կատարը» (էջ 57-58): Անտոնեանի նկարագրած տեսարանը զարհուրելի է: Որդեկորոյս մօր դիւային քրքիջներով սկսած խենթութեան նոպաները, դիակի շուրջ խոնուած բազմութեան մեղկ հետաքրքրութիւնը, ուղղակի սահմակեցուցիչ է: «Լուսիկ՝ ակռաներուն կրկին շերտերը մխիւր էր գաւկիմ վզին ու կը խածնէր, կը խածնէր անագորոյն կորովով մը: Սեւորակ՝ թանձրացած արիւն մը սկսած էր կայլակել տղուն վիզէն, ամեն մէկ կաթիլ սիսեռի մը մեծութիւնը ունէր, ու պահ մը կնոջ շրթուցին վրայ կլորնալէ ետք՝ շուտիկ սահանգով մը կը գլորէր պզտիկին վիզն ի վար՝ անանուն գոյնի մը երկուրէն ձգելով անոր երկայնքը» (էջ 64): Խելագարութեան նոպայ էր, թէ՞ ատելութեան ու կատաղութեան պոռթկում: Խեղճ կինը իր վերջին մահասարսուռ հոնդիւնը արձակել ու անշնչացել էր «ակռաները միշտ անբաժան գաւկիմ վիզէն, ուրկէ այն աղոտ սեւորակ արիւնը կը շարունակէր կայլակել, միշտ նոյն սիսեռի չափ խոշոր կաթիլներով: Այլեւս ամբողջովին ցերկուած վիզն ի վար անոնք կ'երկարէին, կ'երկարէին, կ'երթալին գետնի աւազը կը պտղեցնէին այլակերպ ձեւերով, իբր թէ այդ զարհուրելի անցիկն պատմութիւնը արձանագրել ուզէին անոր վրայ» (էջ 65-66): Գաղաթնակէտին հասած մարդկային ողբերգութիւն: Մի ամբողջ ազգի խաչելութիւն: Անտոնեանը ընթերցողի կողորդից բռնած քարը է տալիս ու դէմ տալիս ամենասարսափելի հոգեվարքին ու մահուան: Գաղանային կատաղութիւն, խենթ աղաղակ, ատամները մեռած զաւակի մարմնի մէջ խրուած ու ծորող արեան մահասարսուռ գծագրութիւն, երկու կախկիտած չորացած ծիծեր: Գեղարուեստական ամեն տեսակի արտայայտութեան հակադրուող այս տարրերով Անտոնեանը ցնցում է ընթերցողին, պարտադրում դուրս դալ կրաւորական ու զգուշաւոր հեռաւորութիւնը պահած ընթերցողի կարգավիճակից ու մտածել, մտածել անկարելին, տեսնել հայոց տեղահանութիւնը իր ամենաիրական, զահանդական խորքով ու նպատակադրուած նշանակութեամբ:

Եւ վեց նման պատկերներ, որոնց պիտի չանդրադառնամ այս սահմանափակ տողերում:⁽⁹⁾ «Մայրերը» մի օրինակ էր ցոյց տալու այն խորքը, ընթերցողի անդորրը փոթորկող ու խորհելու մղող միւսների էլ էութիւնը՝ «Բան չկայ», «Ջուր... ջուր...», «Կեանքէն յոգնութիւնը», «Պատգարակը», «Հացի մը համար», որոնց մէջ առանց ցեղասպան թուրքի արարքը սեւով ճերմակի վրայ տեսնելու, տեսնում ենք ոճիրը իր ամենազազրելի երեսներով, երբեմն նոյնիսկ զոհը դահիճի դերում, կամ՝ թուրքից մի շնորհ, մի աննշան բարիք ստանալու համար աղջկան նրա բազոսային գինարբուքին նուիրաբերողը, «հարուստ» գաղթականը՝ աղքատին շահագործող: Այս պատկերներում աններող պայքար է գնում Աղէտը վերապրելու, ամեն գնով ողջ մնալու. իսկ երբ այդ պայքարը դէմ է առնում բացարձակ կործանումի ու միահեծան մահուան, արդիւնքը յաղթանակն է Ոճիրի: Ոչ

մի լաւատեսութիւն, ոչ մի յոյս ապագայի: Ինչպէ՞ս կարելի է նախա-եղեռնեան զրական ազդումների՝ Զապէլ Եսայեանի, Սիւսանթոյի, Սուրէն Պարթեւեանի, Դանիէլ Վարուժանի լոյս ապագան դարբնող լաւատեսութիւնը վկայել Անտոնեանի մօտ երբ նա ստեղծագործում էր աքսորում, երբ Արեւմտահայաստանը կորած էր այլեւս, նրա բնիկ ժողովրդի մեծ մասը ջարդուած ու մնացորդացը աքսորուած էր, օտար վայրերում թշուառութեան մատնուած:

Անտոնեանի «Մեծ ոճիրը» եւ «Այն սեւ օրերուն» գործերը երկու թանկագին գանձեր են Հայոց ցեղասպանութեան զրականութեան անդաստանը հարստացնող: Առաջինը փաստացի նկարագրութիւնն է իրականութեան. երկրորդը գեղարուեստական արտայայտութիւնը այդ նոյն իրականութեան: Առաջինը տալիս է պատմականը՝ որով հասկանալու երկրորդը. իրապաշտօրէն ներկայացնում է կատարուածի նպատակը, դրդապատճառներն ու արդիւնքը: Երկրորդը կենք է տալիս կատարուածին, վիպական գեղումներով եւ գեղարուեստական պատկերներով նկարում է սէրը, ատելութիւնը, ցաւը, կարօտը, աղօթքն ու չարամտութիւնը: Եթէ «Մեծ ոճիրը» կատարուածին նայում է ոճագործի տեսանկիւնից ու մի տեսակ խոստովանութիւն է արարքի եւ ուրեմն դատաստան՝ մի դժոխային ծրագրի իրագործման, ապա՝ «Այն սեւ օրերուն» զոհի պատումն է, նրա տեսանկիւնից դիտուած ու դատաստանը աղէտին հակադրածելու, դիմակայելու, այսինքն աղէտը վերապրելու նրա ի գործ դրած մարդկային ու անմարդկային արարքների:

Հայոց ցեղասպանութիւնը մարմնացնող Անտոնեանի «Մեծ ոճիրը» եւ «Այն սեւ օրերուն» գործերը պատկանում են Յրանց Քաֆկայի բնութագրած այն գրքերի շարքին «որ ազդում են մեզ՝ մեզ պատահած դժբախտութեան պէս, որ տազնապնդում են՝ ինչպէս մահը մի սիրելիի, որին մեր անձից էլ աւելի ենք սիրում, որ տազնապնդում են ինքնասպանութեան պէս: Գիրքը պիտի լինի սատոյց կոտորող տապալի նման՝ մեր ներսի սառցեալ ծովը ջարդելու համար»:⁽¹⁰⁾

ՌՈՒԲԵՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵՆ
Լու Աճճելս

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Արամ Անտոնեան, գրող, հրապարակագիր, հնչակեան գործիչ: Ծնունդ է 1875-ին Պոլիս (Փեքա), մահացել է 1951-ին Փարիզ: Թաղուած է Père Lachaise գերեզմանատանը:
- 2 Արամ Անտոնեան, «Մեծ ոճիրը», ք. տպագրութիւն, Պէշոյք, 1977, էջ 21: Ա. հրատարակութիւն՝ 1921, Բոստոն:
- 3 Նոյն տեղում, էջ 89:
- 4 Յակոբ Օշական, «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», հատոր 9, Անթիպիս, 1980, էջ 272:
- 5 Թրքական ուրացման քաղաքականութեան եւ ընձեռած գործունէութեան ծիրում, ԱՄՆ հիմնադրուած Turkish Historical Society-ն տարածել սկսեց Նայիմ-Անտոնեան վաւերագրական գործի իրողութիւնը միտող «գիտական ուսումնասիրութիւն»: Ի պատասխան, վաճագն Տատրեանը հրատարակեց մանրակրկիտ փաստաթղթիւն-ընդդիմախօսութիւն, որ հրատարակուեց «The Naim-Antonian Document on the World War I Destruction of Ottoman Armenians, The Anatomy of Genocide» (International Journal of Middle East Studies, 18:3, 1986, 311-360):
- 6 «Մեծ ոճիրը», էջ 117:
- 7 Stü, Lawrence Langer, The Age of Atrocity, Boston, 1978, p. 201.
- 8 Արամ Անտոնեան, «Այն սեւ օրերուն», Բոստոն, 1919, էջ 47.
- 9 «Մայրերը» պատկերից: Այսուհետ յիշմանքը կը կատարուեն նոյն հրատարակութեանը՝ փակագծի մէջ ստնում էջաթիւերով:
- 10 Արամ Անտոնեանին է նուիրուած մէկ ամբողջ գովիս 1993-ին հրատարակուած Literary Responses to Catastrophe, A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience վերագիրքը կրող իմ մէկ հատորում:
- 10 Stü, Alvin Rosenfeld, A Double Dying Reflections on Holocaust Literature (Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1988), էջ 18: